

Türk Tıp Tarihi Arkivi

Cilt 2. No. 7. 1938

İBNİ SİNA

(Hayyibni Yakzan)

Uyanık oğlu Dirinin hayal, gazab ve şehvet üzerine temsilleri

Dr. A. Süheyl Ünver

Hayyibini Yekzanın Arabca metni Avrupada basılmışdır. Kütüphanelerimizde el yazması müteaddid nushaları vardır. Bizde de ilk defa bunu tarafından tashih edilen mutena bir nushasından Türkçeye terceme eden İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ord. Profesörlerinden Şerefeddin Yaltkayadır. Bunun Arabça ve Türkçesi İBNİ SİNA'nın 900 üncü yıl dönümü münasebetile Türk Tarih Kurumunun basdırdığı İBNİ SİNA kitabına derç edilmiştir. Arabcaya derin bir vukufu olan Rrof. Ş. Yaltkayanın bu tercemesi ve ilâve ettikleri iki mukaddime çok kıymetlidir. İşte bu makaleye bu tercemeden istifade ile akıl, vâhime, muhayyile ve diğer iç ve dış kuvvet ve hasseler hakkındaki temsili ilk kısmı ve bu arada hayal, gazab, ve şehvet üzerine Uyanık oğlu Diri (Hayyibini Yakzan) ın temsilleri alınmıştır. Bu satırlar dikkatle okunmağa değer. Alt tarafının da İBNİ SİNA eserinde sayın Profesörün tercemesinden okunmasını tavsiye ederiz.

Profesör Ş. Yaltkaya Hayyibini Yakzan'ın iyi anlaşılması için Orta zaman Filozoflarının Komogoni, Rubiyat ve Bioloji hakkındaki telâkkilerini ilk mukaddimede izah etmişlerdir.

İkinci mukaddimede İBNİ SİNA'nın şarkda ilk defa felsefi ve remzi hikâye yazmış bir şahsiyet olduğunu öğreniyoruz. Eski Yunanlılar tarafından bu tarzda yazılmış bir hikâyeden ilk defa kitaplarında yine bu değerli hekim ve Filozofumuz bahsetmiştir. Huneyn bin İshak tarafından Yunancadan Arabçaya terceme edilmiş olan bu hikâye (Selamanü Ebsal) ismini taşır.

Ayrıca İBNİ SİNA'nın da bir (Selamanü Ebsal) i vardır. Demek bundan ilk ilhamı alıp Şarkda ilk defa böyle bir hikâye yazan

Eski Viyana tıp talimi ve onun Adli sultan Mahmud zamanında İstanbul'a yayılması

VII

Prof. Dr. phil. Karl Süsseim

München Üniversitesi Doğu dilleri Profesörü

Şanizadenin tercemesi sonunda 3 tane fihrist var ki bunlar da Battistinın eserinden tercemedir. Birinci Fihrist Şanizade S. 202 - 257 de şimdiye kadar ilk kelimesinin iştikakı bulundurulmamış (Akraadinat al kitab assalis) [1] unvanı altında 319 devayı havi listesinin hem Türkçe hem Arabca tercemei kâbilesidir İkinci Fihrist S. 258 - 9 da Şanizadede (Devaları sınıflara taksim defteri) serlevhasıdır. Stoerck ilaçları Almanca ıstılahları elifba tertibine göre 24 sınıfa böldü, Battisti bu 24 sınıfı ibka eyledi ise de İtalyanca ıstılahla elifba tertibi üzere listesini yapmak hevesinde olmakla 24 sınıfı hüsbütün başka surette sıraladı. Battisti Stoerckün metnini İtalyancaya döndürürken bir değıştirme yapmayđı uygun buldu : 19 müsekkın emi havi bölümden 7 emi çizerek ancak 12 emi ibka eyledi. Şanizade İtalyanca metni Türkçeye çevirirken Türkçe elifba tertibine ehemmiyet vermekle emleri yine başka türü sıralamağa mecbur oldu. Battistinın değıştirmesini Şanizade kabul etti.

Bundan başka mühim teferruattan olarak söylemeliyiz ki Şanizade bu ikinci Fihristte kendi başına bir kaç değıştirmeler daha yaptı. Manii taaffün emlerden Şanizade 150 sayılı emi kaldırdı. 19 tane Afyonı emden 2 sini attı, yerine 9 diğerini koydu. Üçüncü ve en büyük değışikliği Şanizade muhallil emlerde yaptı. Stoerck muhallil emleri 4 neve ayırmıştı, bunlardan 28 tanesi en şiddetli muhallil emi havi 5 ci nevi ve ardında gelen 8 satırlık (Battistinın 11 satırlık) izahı Şanizade listeden çıkardı ve lâkin değıştirdiğine işaret etmedi. Metni değıştirmeğe elbet sebep varmış [*].

Şanizadenin üçüncü Fihristi (S. 260 — 268) eserin en ilgili maddeleri elifba tertibini şamil olup pek etraflı ve aynı derece faydalıdır. Fihrist, Battistinın Fihristinden tercemedir. Bu Fihrist

[1] Bu sözün izahı Alman Şark Derneđi Mecmuası (C : V. Leipzig 1851, S. 90) bulunur.

İlaç sırası	Şanizade Devaların isimleri	İlaç adedi	سطورق İlaç sırası	İlaç adedi	İlaç sırası	Şanizade Devaların isimleri	İlaç adedi	سطورق İlaç sırası
1-	Afiyoni ilâclar	19	XIX	19	12-	Madr بول ilâclar Muharrrik ve hafif olanları Harafetli, mühey- yic, belsani olan- ları	17	XII
2-	Göz ilâcları	7	IV	7				
3-	حقته ملينه Hıffetle mühey- yic hokneler	1	VIII	1				
	Kuvvetle mühey- yic hokneler	2		2				
	Kabız hokneler	3		3				
4-	دافع الشنج ilâclar	42	XIII	42	13-	مدر باصور (basur kanını akıtıcı	3	XI
5-	دافع الجموضه gideren ilâclar	12	XVIII	12	14-	مدر طمس = hayız kanını akıtıcı	6	XV
6-	زبقي = Civalı ilâclar	12	XVI	12	15-	مسكنات	12	II
7-	صدرى = Göğüs yumuşatıcı ilâclar	8	V	8	16-	مهلات خففة Müşilâtı şedide Pek şiddetli müs- hiller	19	I
8	قابض = ilâclar	11	XXIV	11			5	
9-	قاتل الديدان = soğ- lucan kıranlar	15	XXIII	15	9	26	XIV	
10-	مانع التعفن ilâclar	5	X	5	17-	مطرى = tazeleyici	26	XIV
	Hamızı ve nevi maai madeni	10*		11	18-	ممرق = terletici	12	XX
	Maharlı ve ruhi- yetli devalar	23		23	19-	صفت حصات paralayıcı	6	XXII
11-	حلال دوال Hafifleri	22	III	22	20	مقوى بدن müheyycileri	11	XX
	Kuvvetlileri	10		10	21	مقي = kusturucu	4	VI
	مهيجات (antimoni)	12		12	22	ملين = yumuşatıcı	11	IX
	?	?	!	28	23	منطقات = kabartıcı	2	VII
					24	منقيات hariciye	10	XVII

Şanizadenin ilâç taksimi = 24, Störkun ilâç taksimi = 24

>	>	>	miktari	399	>	>	miktari	428
>	>	>	atladığı ilâç	1 *	>	>	atladığı ilâç	000
				28 **				

Yekûn

428

Yekûn

428

Tertip ettiğim yukarıdaki cetvelin tetkikinden anlaşılacağı veçhile Şanizade dahi aynen St veya Batisti gibi ilâçları 24 sınıfa ayırmıştır. Mürettibin söz başlarını cümle aralarına yazmasını ve 1820—1235 tarihinde Matbaai Amirede büyük harf olmamasından serlevhalar dahi karışmış Şanizadede 10, Störkda X sıralı ilâçta ! işaretile bir ilâç ile Şanizade 11, Stork III sıralı ilâçla ** deki 28 ilâç miyarda noksandır. Fakirdeki yazmasında dahi bu 28 mühim ilâç yoktur. Bu r tercime müşarünileyhin hasbelbeşer zühulünden başka bir şer değildir. 28 ilâcı ve balâsındaki ibar terceme ederek Miyar nüshalarına yazdım ki şunlardır :

48, 49, 59, 60, 61, 91, 135, 164, 171, 172, 174, 180, 186, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 244, 245, 246, 257, 276, 301, 311. Bu ilâclar diğer muhallil ilâcların ve bizzat cıvanın tesisi kaldığı: muannid, zührevi, seratane benziyen karhalarda, azanın mümted ma'slarında zühri kemik dahamelerinde, mafsal iltisaklarında, sincabî, siyah kataraktda, tabakai karniye lekeleri

bütün esas ve tercemeleri bulunup bilfarz Almanca basımda 40, ilk Latince basımda 50, ikinci Lâtince basımda 60, Batistin'in Venedik temsilinde 33 sayfadan ibarettir. Şanizadenin bu elifba Fihristi İtalyancadan terceme olmakla beraber İtalyanca ve türkçe sözler, istilâhlar başka başka harflerle başlamakta oldukları için Şanizadenin fihristi İtalyanca aslından büsbütün başka bir yüz göstermiştir.

Önce uzun uzadıya anlattığımız üzere Şanizadenin tercemesine esas Störkun İtalyancaya mütercim nüshası bulunmuş ise de belki nadiren Latince temsillerden biri de kullanılmıştır.

Lâkin Batistin'in 1777 de ve 1778 de yapılmış ayrılıkları az ve gayet cüz'î iki basımı mevcut olmakla Batistin'in 1777 deki basımı mı, yoksa 1778 deki basımı mı Şanizade tercemesine esas olduğunu tetkik etmek lâzımdır.

Bir son uca varmak için Şanizadenin (S. 138, S 2 - 3 aşağıdan) hummiyata daire yani nöbetle gelen sıtmalar beyanında verdiği malûmata bakalım. diyor ki : «Güz faslında ve bahar mevsiminde bazan biraz başka nevi ve güçlûkle hissölunabilir bir üşütmeçik ile gelir, bazı nezlevî sıtmalar müşahede olunur ki... bu cümle Batistin'in 1778 deki ikinci basımından c. 2, S. 17, S. 9 - 12» bulunan sözden :

« *In autanno, eprimavera si osservano, talvolta certe altre specie di feбри catarrali di un freddo appenna sensibile* » [1]

Tercemesidir :

Halbuki batistin'in *Insbruck* de çıkmış olan birinci basımında (C 2, S19, satır 26 - 29) bu cümle başka türlü okunur şöyle ki :

« *In autunno, e primeaera si osservano Talvolta certe altre spesi di feбри catarrali di un eccessivo freddo* ».

[1] Almancası. 1776, C 2, S 16, S. 10-13 :

Im Herbste und Frühling giebt es häufige Brustfieber, die kaelte ist fast unbetrachtlich, die Hitze aber hält oft drey bis vier stunden an, zu dessen ende ein abmattender Schwelitz einstellt.

Türkçesi :

Güz ve ilk baharda sadri humma görülmesi ekser olup soğukluk (üşüme) hemen nazarı dikkati calip değilken sıcaklık hararet 3-4 saat kadar devam ve zaf iras eden bir ter zuhurile hitam bulur. Metinde fih ve dekateral yok Lâkin maksad yine odur.

Feridun Nafiz

Türkçesi :

« Güz ve ilk yazda aşırı bir soğuk belirden dumağı (?) sıtmalardan bir kaç başka çeşitleri daha görülür.»

Insbruck basımında C. 2, metninden önce yanlışını-doğrusunu havi sayalgıda (cetvelde) metnin 19 cu sayfasındaki tabir şöyle doğrultulur :

« *di niun eccessivo freddoauzi appena si que nolare.*»

Türkçesi :

« Güzün ve ilk baharda arasıra dumağı sıtmalardan bir kaç çeşitleri daha görülür, şöyle dumağı sıtmalardan ki bir aşırı soğuk belirtmez. Hatta soğuğu güçlülkle hissolunabilir.»

Insbruck İtalyanca basımında mevcut «aşırı bir soğuk» tabiri ne Venedik, ne Şanizade tercemesinde bulunmıyor.

Venedik basımının Şanizadeye esas olduğuna başka bir delil daha var. Sonunda 3 tane Fihrist hem Almanca ve İtalyanca metinlerde hem Şanizadede mevcuttur. Ancak bizim için ehemmiyetli olan cihet Fihristlerin bu metinlerdeki sırasıdır. Bütün Almanca basımlarda ve *Insbruck* İtalyanca basımında Fihristlerin sırası şöyledir :

Umumî Fihrist, eserde tavsiye edilen 319 emden her birisinin terkiğini gösteren Fihrist, emlerin sınıflara taksimi defteri (Fihristi) Venedik İtalyanca basımında ise Fihristlerin sırası başkadır:

İlk Fihrist 319 ilâcin Fihristi, ikincisi emlerin sınıflara taksimi, Üçüncüsü Umumî Fihrist. Bu nitelik bu değıştirme ulacılık bakımından önemsiz görünürler de bizim için bu değıştirme önemlidir. Çünkü Şanizade 3 fihristi terceme ederken onları Venedik basımı gibi sıraladı. [2]

Demek Şanizade *Insbruck* temsilini değıil, Venedik matbuunu Türkçeye dönderdi. Bu da o zamanın ahvaline uygundur. *Insbruck* ile İstanbul arasında herhangi bir münasebet olamaz. Halbuki Venedik ile İstanbul arasında İtalyanların gelişi, gidişi eksik olmazdı. Venedikte basılmış bir kitabın istanbula gelmesi en tabii şeylerdendi.

[2] Şanizade hamsesinden «Teşrih, usulüttabia ve miyar» ı havi büyük cildin başında umumî fihrist vardır. Miyara ait bahislerin serlevhaları dahi orada sıralanmıştır. Miyarda ayrıca umumî fihrist yoktur. Storkün Almanca-sile Miyazın mufassal fihristini şimdi mukabele ettim. Ata efendi 873 madde yazarak adeta koca eseri mükemmelen hülâsa etmiş. Müellif Stork dahi fevkalâde vazahatle yazmış.

Şanizade koca eserinin bu bölgesi zuhurunu anlatırken 3 üncü sayfasında — tuhafdır — demiyor ki tercemeyi kendisi yapmış, ne de metni hangi dilden çevirmiştir. ([*] işaretine bakınız). *Dr. Şosulan*ın batistinın adlarını zikretmiyor.

[*] Profesör Süsheim cenaplarının şüphelerini «Miyar»ın mukaddimesinden bazı cümleler alarak gidermek isterim : «طب جديد تدرس و تفرسك دخى سائر معارف يتتار وار مادة ذاتيهسى وهىولاسى ومركب عنھاسى اولان زبان وكفتارك استحصال واستحضار نه لاجرم انحصارى هشیاران مجالس الانوار هنر وافضاله كالشمس فى دائرة نصف النهار منجلى واشكار برکیفیت اولقله اوائل سلوكنده ذوقیاب مشارب شافیه وجامی وغواص فرأند درر قاموس معانی همزبان السنه كونا كون ومحرم راز غرائب فنون اولق هوسیه رفحواى كل مرءواء تلخ عیش رنج تحصیله صبر ایله دوا واستشفاء اولتهرق...»

Bugünkü dilimize ve anladığımıza göre: Yeni tababetin öğrenilmesi ve anlaşılmasının diğer bir çok bilgilerde olduğu gibi esası madde ve asli dil öğrenmeğe vabestedir. Bu hakikat akli başındaki insanların yanlarında öğle üzeri güneşi gibi açık ve aşikârdır. İşte bundan dolayı daha yeni tıbbı başladığımızda faide incilerini avlayıp toplamak için türlü türlü diller öğrenerek ince ve gizli şeyleri garip fenleri anlamak hevesile her acı şey ilâçtır diye kekre olan öğrenmek sıkıntısına sabr ile em ve ilâç ettik...» Nitekim evvelâ İtalyanca, sonra Fransızca öğrendiğini ve bu dillere ise Selimi salısın zamanında Mühendishanede başladığını Viyana saray kütüphanesinde saklı duran hisap risalesinin başında yazıyor

« عهد قریبده اسطورق نامیله مشهور اولان طیب بنامك دانش موفور ایله نیجه اووان ودهور بالنفس تجربشكردهسى مواد ایله نكاشته ومسطور و درون صحت مشحوننده جمیع ممالكده دستورالعمل قواعدكلیه نوشته ومذكور اولقندن ناشی معرفت حذاق ایله سائر السنه متنوعیه دخى مترجم وخریور طب جدید عملیده مؤلف كتاب نایانه اسرار حکما آسا برتقریبه ظفر میسر اولوب آنجق خاصه جوهره شاهوار بندكى اولان حسب المقدرة خدمت شهنشاه کیتی پناه وقصد منفعت عباداه خلوص مجردینه قرین ومظهر اولارق دواء مرصب ایله فتح سدد مشکلاتنه درعقب مبادرت واقدم وضرورت اصطلاحات طبیهدن ماعداده عل قدرالامکان اوضح وآسان عباراته بحمدالله الملك المنان زمان یسیره بینه ترجمه واعام اولتوب معیارالاطبا ایله مسمی...»

Bugünkü dilimize göre : Yakın vakitte Störk diye önlenen büyük hekimin geniş bir bilgi ile hayli yıllar denediği maddeler ile (bu kayıt mühimdir. Malûmdur ki Störk, Tatola = stromine, banotu = jusquiame, kurtboğan = akonit, baldıran = cigüe, çiğdem = colchique, fülbahar = clematite, Grid Lâleli = Pratinelle, çöpleme = pulsatile gibi şiddetle zehirli otları insanlar üstünde tecrübe etmiş, hatta baldıranın hülâsasını bile yaparak fedni tedaviye girdirmişti.

Farmakodinami bakımından ehemmiyetli olan bu tecrübeleri on sekizinci asırda bütün Avrupa Tıp mekteplerinde büyük alâka uyandırmıştır. Stork buna ait tecrübeler netayicini Lâtince neşreylemiştir. Bunlar daha o zaman

Diyor ki : Störkun kaleme aldığı bir çok dillere de çevrilmiş kitap nayab olup az zamanda aynile terceme ve itnam edildi. Şanizade asıl müellifi adladığı iki defade (yerde) (S 3, satır 20, S: 101, satır 1 aşağıdan) bunun adını « استورك » değil « أسطورك » diye yazar. Bundan Şanizadenin bir yardımcısı olduğuna hüküm vermeğe lüzum yok. [**]

bir kaç defalar Almancaya, Fransızcaya, İtalyancaya, Hollanda dillerine tercüme edilmiştir. Şani zade bu ifadesile geniş malûmatı ve ihtisatı olan fennî tedavide Stork'un tetkiklerinden haberdar olduğunu da bize anlatıyor. Nitekim fakirin kütüphanemde bulunan müfredat eczayı tıbbiyesinde dahi baldıran ve çiğdim bahislerinde yazmıştır.) Eseri bütün memleketlerde (18 inci asırdaki Avusturya hanedanının hükmettiği Büyük Alman İmparatorluğu sınırlarını düşününüz) iş düsturu yapılmış olduğundan bir çok hazık hekimler ile başka dillere dahi terceme edilmiştir. (Demek Latince ile İtalyanca dillerine tercümesini, aslının dahi Almanca olduğunu biliyor). Yeni hekimliğe dair olan bulunmaz kitabı hükema sırları gibi bir tesadüfle ele geçirerek Padişahlara hizmet lâzım olduğundan ve halka iyilik etmek dileğim olmakla mürekkep ilaçlarla, güç olan kapakları, düğümleri çözüp açmağa hemen başladım. Zarurî ve kullanılması mecburî olan tıbbî terminlerden başka diğer sözleri gücüm yettiği kadar açık dil ile çevirmeğe uğraşarak Tanrıya çok şükür az vakitte olduğu gibi terceme ederek tamamladım ve Miyarületıbba diye ad verdim.

Evet Şanizade ben tercüme ettim diyemezdi. O zamanki edep, terbiye buna aykırı mana verirdi. Eslâfımız kitaplarının üstüne adlarını yazarken mütetabbib derlerdi. Bu şarka ait tevazudur.

[**] Şanizade bu tercümeyi kendi başına yaptı. Mühendishanede öğreddiği İtalyancadan, Fransızcadan çevirdiği eserler mühim bir yekûn tutar.

Hisap Dersleri Viyanadadır. Ondan kopya edilmiş örneği fakirdeder Fransızcadan döndürdüğü «Vasayatnamei Seferiye» Mısırdaki 1238 de basılmıştır. Fenerli Rum milletinden divanı hümayün tercemanının hiyaneti üstüne Sultan Mahmud, herifi astırmıştı. Ehli islâmdan bu mühim makama bir ehlinin tayin edilmesini fermen etti. Eba an ced bu hizmete müslümanlardan bir kimse bulunamadı. O yerin bihakkın sahibi Şanizade olabileceği meclisi vükelâda konuşuldu. Lâkin Rumların vazife aldığı bir yere ulemadan ve mevaliden bir hocanın tayini muvafık görülmedi. Lehcei Osmani sahibi Ahmed Vefik Paşanın dedesi Bulgarzade Rumiylasıl mühtedi Yahya Naci efendi tayin edildi.

Demek Şanizade yalnız terceme değil, ifadei meram ve hele Fransızca kitabet edecek, divanı hümayun tercemanlığı gibi hiç te kolay olmıyan mühim ve siyasi vazifeyi hakkile yapacak iktidarda idi. Binaenaleyh Şani zade sırf miyarında Störk yazdı diye kudreti ilmiyesinden şüpheye düşmek hata üstüne hatadır. Türkölög Fon Lökök = von Le Coq ismini biz فون لوتوك diye yazmıyoruz. Station kelimesine istasyon diyoruz. Statistique kelimesini İstatistik şeklinde kullanıyoruz.

Alman müellifi adının yanlış imlasından belki şu neticeye varılır ki «Stork» imlası Ö harfini kolayca telâffuz eden bir alman yahut bir türkün değil bir İtalyan, bir İspanyol ya Romanyalı, bir Slav, bir Rum, bir Ermeni, yahut bir Arab gibi ana dilinde Ö harfi mevcut olmıyan bir zatın nüfuzu altında husule gelmiştir.

Araştırmalarım sonunda Viyana, Berlin, Münih ve sair Alman kütüphaneleri müdürlerinin, hafızı kütüplerinin idare memurlarının her sitayişe lâayık iltifatlarını şükranla anmalıyım, ki yalnız bilgi muhiplerinin yardımı sayesinde incelemelerimi ilerledip başarmak mümkün olmuştur.

Son

München, Preysingstr. 12 - III. Eylül 1937.

Türk Tıp Tarihinde Veba hastalığına karşı Kına tatbiki

Dr. A. Süheyl Ünver

Aşır efendi kütüphanesinde 275 numarada kayıtlı 3 adet Veba Risalesinin başında boş sahifede Farsca mecmuaün nevadir den çıkarılma ve başına (Veba hususunda garip bir şey) levhasile konmuş bir müşahede vardır. Bu Metnin Bay Abdalbaki Gölpınarlı tarafından Türkçeye çevrilen sureti budur :

(Tabakatı Nasiride mervidir ki Cengiz Han hadisesinde Moğol Askeri on dokuz ay Seyistan Kalesi kenarında kaldılar ve hiç bir suretle kaleyi ele geçiremediler. Nihayet kaledeki Müslüman topluluğuna hastalık ve Veba arız oldu ve iş bir dereceye irişdi ki yüz, ikiyüz bir yere cem olurdu. Düyan ve şöyliyenlerden Irak hepsi birden hakkın rahmetine vasıl olurlardı. Veba'nın ekserisi, tutulanların ağızlarında hastalık peyda eder ve dişleri oynatırdı. Üçüncü günü de ölürlendi.

Birden bir kadının ağzı ağrımağa başladı. İkinci günü dişleri

Bir tek imlâ tarzından koca bir kitabı satırbaşlarına kadar dikkat ederek terceme eden büyük mütercimi velevki varit dahi olmasa bu şekilde düşünmek asla muvafık değildir. Battisti imlâsını Kamuscu Asım tarihinde باطیسطی yazıyor.

Störk, Şanizade, Süsseim ; Türk Tıp Tarihinde unutulmadan yaşayacak üç isim. Aziz dostumu hörmetle selâmlarım. Ankara, F. N.